

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü

9 MİLLETLERARASI
TÜRK HALK
KÜLTÜRÜ KONGRESİ

GENEL KONULAR

TOPLU ULAŞIM FOLKLORU: İZMİR KENTİ DOLMUŞ ÖRNEĞİ

Derya ERSÖZ

Giriş

Kent folkloru ile ilgili araştırmalar özellikle son dönemlerde artmaya başlamış ve daha önce incelenmemiş olan çeşitli toplumsal alanlar halk bilimi derleme çalışmalarının sahası olmuştur. Bu durum da, yıllar önce cevabı Alan Dundes tarafından güncellenen “Halk kimdir?” sorusunu yeniden gündeme getirmelidir. Bilindiği üzere Alan Dundes halk teriminin “medeni seçkin ve medeniyetten çok uzak ‘vahşi’ arasında bir tür orta yer işgal eden” (Dundes 2006: 12) topluluk şeklinde algılanıp kullanılmasını eleştirmiş ve onu yeniden tanımlamıştır. Ona göre; “halk terimi en azından bir ortak faktörü paylaşan herhangi bir insan grubunu ifade eder. Bu grubu birbirine bağlayan faktörün ortak bir meslek, dil veya din olabilir ne olduğu önemli değildir. Bundan daha önemli olan ise, herhangi bir sebebe bağlı olarak oluşan grubun kendisine ait olduğunu kabul ettiği bazı geleneklere sahip olmasıdır.” (Dundes 2006: 16). Buna göre toplu ulaşım araçlarına binen insan grubu da bunlardan biridir. Özellikle İstanbul, Ankara, İzmir gibi göç alan yoğun nüfuslu anakentlerde her gün çok sayıda insanın toplu ulaşım araçlarında bir araya gelmesi kent kimliğine özgü yeni bir geleneğin oluşumunu beraberinde getirmiştir.

İzmir’de belediye otobüsü, metro, tramvay, banliyö tren, vapur, arabalı vapur, dolmuş, ve taksi dolmuş olmak üzere sekiz farklı toplu ulaşım aracı hizmet görmektedir. Bunlardan dolmuş ve taksi dolmuşlar belediye kontrolünde özel şahısların işletimine bırakılmışken diğerleri doğrudan belediyenin kontrol ve işletimindedir. Raylı ulaşım ve deniz ulaşımı tabiat şartlarına bağlı olarak çalıştıkları için az sayıda araçla, sınırlı yerlerde ve sınırlı sayıda sefer yapmaktadırlar. Ancak yolcu taşıma kapasiteleri yüksektir. Tersine bir şekilde yolcu taşıma kapasitesi düşük olup araç ve sefer sayısı en çok olanlar ise belediye otobüsü ve dolmuşlardır. İzmir’de belediye otobüsü sayısı ile dolmuş sayısı birbirine yakındır. 1465 belediye otobüsü, 1117 dolmuş sefer yapmaktadır (“Yönetmelikler” www.izmir.bel.tr). Bunlardan otobüsler daha çok ana güzergâhlar üzerinde çalışırken dolmuşların ise ana güzergâh dışında kalan bölgelere çalıştığı görülmektedir. Buralar, göçmenlerin yoğun olarak yaşadığı ve kentin geleneksel dokusunun daha belirgin görüldüğü yerleşim alanlarıdır. Bu bakımdan toplu ulaşım folklorunu incelemeye dolmuş örneği üzerinden başlanmıştır. Çalışma kapsamında; İzmir’in Eşrefpaşa, Cennetçeşme, Eski Çamlık, Toki, Gültepe ve Işıkkent bölgelerine giden yirmi sekiz dolmuş seferinde gözlem yapılmış ve bunlar; kalıplaşmış ifadeler, uygulamalar, giyim kuşam ve aksesuarlar ve müzik olmak üzere dört ayrı kategoride incelenmiştir.

1. Kalıplaşmış İfadeler

Dolmuş; şoförlerin hem çalışma hem de yaşam alanı olmakla birlikte yolcuların sosyal yaşantısının da önemli bir parçasıdır. Şoförler yaşamlarının büyük bir kısmını dolmuş içerisinde geçirirler. Bu durum, kullandıkları aracın bir iş alanı olmaktan çıkıp yaşam alanına dönüşmesine yol açmıştır. Yolcular ise özellikle büyük kentlerde, sosyal yaşantılarının zaman olarak önemli bir kısmını toplu ulaşım araçlarında geçirirler. Böylelikle dolmuş içerisinde, dolmuşun kendisine has bir jargon ortaya çıkar. Bunlar, yolcuların ücret öderken, dolmuşu binerken yahut inerken şoförle, şoförün yolcularla ve diğer şoförlerle iletişimleri sırasında oluşmuştur. Örneğin ön tarafında “Maşallah”, “Allah korusun” gibi nazara karşı korunma ifadeleri bulunmayan bir dolmuş görmenin zor olduğu gibi, dolmuştan inerken falanca yerde inebilir miyim diyen bir yolcuya rastlamak da güçtür. “Müsait bir yerde” sözü kalıplaşmıştır ve binen kişinin cinsiyetine, eğitim ya da ekonomik düzeyine göre değişiklik göstermez. Bir anlamda şunu söylemek mümkündür ki, dolmuş içerisinde oluşan kültür baskındır ve binen herkesi kendisine uymaya yönlendirir. Dolmuş arkası ve içi yazıları da dolmuşu süsleyen ve onu trafikteki diğer araçlardan farklı kılan temel unsurlardan biridir. Bunlar, dolmuşu yaşam alanı edinen şoförlerin duygu ve düşüncelerini dışa vurum yollarından biridir.

Örnekler:

“Bir dolmuş aşkıydı belki bizimkisi, benim yolum son durak, seninki müsait bir yer.”

“Biz kimseyi yarı yolda bırakmadık, onlar müsait bir yerde indiler.”

“Bugün sinyal verip geçtiğin bu kalbi, yarın dörtlüyü yakıp beklersin.”

“Conta yakmış hayallerime, sekman atsan ne fayda.”

“Dudaktan kalbe giden bir yol var ise durup oradan bile yolcu alırım.”

“Hiçbir tabelada yazmaz mutluluğa kaç km kaldığı.”

“İstedim vermediler, sen şoförsün dediler.”

“Selektör yapmayın, zamanı gelince hepinize yol vereceğim.”

“Üzerime gelmeyin, ben zaten dolmuşum.”

Bunlar ve bunlara benzer birçok sözün ana teması sitemdir. Yaşamının önemli bir kısmı direksiyon başında geçen dolmuş şoförleri, karşılaştıkları sıkıntılar karşısında kendilerini bu tarz yazılarla ifade edip rahatlamaktadırlar. Bunun yanı sıra ideolojik tutumlarından taraftarı oldukları futbol takımına kadar düşünce dünyalarını da yansıtmış olurlar. Sinan Çetin’in 1982 yılında çektiği, başrollerinde İlyas Salman ve Şener Şen’in oynadığı “Çiçek Abbas” filminde dolmuş şoförlerinin hayatı konu edilmiş ve iki dolmuş şoförünün bu kalıplaşmış ifadeler ile atışma yaptığı bir sahneye yer verilmiştir. Aşıklık geleneği ile dolmuş kültürünü birleştiren bu sahne yapılan araştırma açısından güzel bir örnektir.

2. Uygulamalar

İzmir’de dolmuşlar, taksi dolmuşlardan sonra yolcu taşıma kapasitesi en düşük olan toplu ulaşım araçlarıdır. Ancak otobüsler gibi doğrudan belediye işletiminde olmadıkları için yolcu bindirme ve indirmede ya da ücret alımında standart bir prosedür uygulanmaz. Örneğin belediye otobüsleri yalnızca kendileri için tayin edilmiş duraklarda yolcu indirip bindirmektedirler. Yolcuların duraklara gelmeden önce elektronik düğmelere basmaları, şoförün onların ineceğini anlamaları için yeterlidir. Ücret ise yine bir kart vasıtası ile elektronik olarak alınır. Ancak dolmuşlar öyle değildir. Yolcuların el kaldırmak yoluyla işaret ettikleri ve trafiğin müsait olduğu hemen her yerde durup yolcu almaktadırlar. Aynı şekilde yolcuların inmek istedikleri ve trafiğin izin verdiği her alanda durup yolcu indirirler. Ücret ödenmesi de elden yapılmaktadır. Bu durum dolmuş içerisinde, dolmuş has birtakım uygulamaların oluşmasına yol açmıştır.

Dolmuş ücretinin ödenmesi ve para üstünün alınması dolmuşun en yaygın uygulamasıdır. “Öğrenci uzatır mısınız?” gibi kalıplaşmış ifadeler ile başlar, önce arka kısımdan ön kısma, sonra da ön kısımdan arka kısma doğru genellikle bozuk para akışı yaşanır. Dolmuş yolculuğunun başından sonuna kadar bu dolaşım devam eder. Aslında muavin kullanmaları gereken dolmuş şoförlerine genellikle ön kısımda oturan yolcular muavinlik ederler. Bu durum yolcular tarafından yadırganmaz. Ali Sunal’ın sunduğu, 2013 yılında yayın hayatına başlayan “Güldür Güldür Show” isimli komedi programının iki ayrı bölümünde dolmuş kültürüne yer verilmiştir. Programda yer alan sahnelerden biri bahsettiğimiz para uzatma uygulamasıyla ilgilidir.

Dolmuş şoförleri için önemli iletişim yollarından biri de korna çalmaktır. Yapılan gözlemlerin sonucunda kısa ve seri şekilde çalınan kornanın yolcu aramak ya da başka dolmuş şoförleri ile selamlaşmak anlamına geldiği görülmüştür. Uzun korna sesleri ise diğer şoförlere uyarı amaçlıdır. Korna çalmak aslında genel bir trafik iletişim yoludur ancak dolmuş şoförleri için çok hususi kullanımları da vardır. Örneğin dolmuşu dolu olan şoförler, boş olanlara hava atmak için kornaya kısa, seri ve melodili bir şekilde basarlar. Bu onların moral düzeylerini de göstermektedir. Aynı şekilde şoför yolcu bulamamış ve canı sıkınsa kornaya uzun ve agresif bir şekilde basar. Bunun dışında, dışavurumunu daha görkemli göstermek isteyen dolmuş şoförlerinin havalı korna kullandıkları da görülmektedir.

Yolculuk sırasında trafik polisini gören şoför, ayaktaki yolculardan yere çökmelerini rica eder ve yine hiç kimse bu durumu yadırgamadan çömelir. Araç, trafik polisinin görüş alanından çıkınca şoför, yolculara teşekkür ederek yeniden ayağa kalkabileceklerini söyler. Böylece ayakta yolcu taşımanın getireceği cezadan kurtulur. Natuk Baytan’ın 1984 yılında çektiği, başrolünde Kemal Sunal’ın oynadığı “Atla Gel Şaban” filminde dolmuş folkloru bağlamında önemli tespitlerde bulunulmuştur. Bunlardan biri de çökme sahnesidir.

Dikiz aynası araç kullanımındaki fonksiyonunun dışında dolmuş şoförleri için üçüncü bir gözdür. Araç kalabalık dahi olsa kimin bindiğini, nerede durduğunu ve parasını eksik verip vermediğini bilir.

Yollarda dolmuş şoförlerine güzergâhları hakkında bilgi veren ve bunun karşılığında para alan kişiler yer almaktadır. Bunlara değnekçi denilmektedir. Eskiden beri devam eden bu

uygulamanın yanı sıra artık dolmuş şoförlerinin telsiz telefon aracılığı ile sürekli görüşme yaptıkları, bazen de tartıştıkları görülmektedir.

3. Giyim Kuşam ve Aksesuarlar

Daha önce belirtildiği üzere dolmuşlar, şoförler için bir çalışma alanı olmanın ötesinde onlar için yaşam alanına dönüşmüştür. Kendilerini evdeymiş gibi hissetmeleri için de araçlarını ellerinden geldiğince süslerler. Bu bakımdan dolmuşlar aksesuar bakımından oldukça zengindir. Ön cam, dikiz aynası, vites kolu ve göğüslük tam bir cümbüş alanıdır. Ön camda “Maşallah”, “Allah korusun” gibi nazardan korunma ifadeleri bulunur. Aynı şekilde dikiz aynasına da nazar boncuğu yapıştırılır ya da asılır. Vites koluna genellikle tespih dolanır, bunun dikiz aynasına asıldığı örnekler de vardır. Bu aksesuar dolmuş şoförlerinin kendi deyimleriyle “racon” sahibi olduğunu ifade etmektedir. Dolmuş şoförlerinin giyim tarzları da genellikle birbirlerine benzer. Eskiden renkli gömlek üzerine giyilen yelek, yumurta topuk kundura, deri şapka gibi aksesuarlar zamanla yerini daha modernlerine bırakmıştır. Bazı dolmuşlarda ön camın üst kısmında şoförün hayranı olduğu ünlü kişiler ile birlikte askere giden oğlunun ya da yeni doğmuş torununun fotoğrafları yer alır. Yani dolmuşa göz attığımızda şoförün kişisel hayatı ile ilgili de bilgi edinebiliriz. Dolmuşun en önemli aksesuarı ise bozuk para kutusudur. Bir lira, elli, yirmi beş, on ve beş kuruş için ayrı bölmeler bulunur. Zamanla tam bir hesap makinesine dönen dolmuş şoförünün zihni bu kutuyla paralel çalışır.

Dolmuş şoförlerinin çalışma alanlarını yaşam alanları gibi görüp onları kişisel aksesuarlarla süslemeleri hem halk bilimi araştırmacıları hem de toplum psikolojisini incelemek isteyen araştırmacılar açısından oldukça önemlidir. Toplumun önemli bir kesiminin dünya görüşü, inancı, ideolojisi vb. gibi birçok unsur bu sahada kendini belli etmektedir. Aynı zamanda toplumsal değişim ve dönüşüm de rahatlıkla gözlemlenebilir. Örneğin kırsal yaşamında kadını tabu olarak gören dolmuş şoförü, kente göç sonrasında bu mesleğe başlayınca sevdiği kadının adını aracının üzerine yazdırmaktadır.

4. Müzik

Dolmuşun en önemli unsurlarından biri müziktir. Hemen her dolmuşta çalan arabesk şarkılar için özel radyo kanalları bile açılmıştır. Orhan Gencebay, Ferdi Tayfur, Cengiz Kurtoğlu, Müslüm Gürses gibi şarkıcıların şarkıları dolmuş kültürünün olmazsa olmaz bir parçasıdır. Bunlar geçmişten günümüze popülerliklerini kaybetmemiş, farklı düzenlemelerle yeniden söylenegelmiştir. Bazı dolmuş şoförlerinin bahsi geçen şarkıcılara hayranlıkları haber programlarına konu olmuş hatta arabesk müzik bu sebeplerle dolmuş kültürü ile doğrudan bağlantılı olarak görülmeye başlanmıştır. Artık arabesk müzik denince akla dolmuş, dolmuş denince de arabesk müzik gelmektedir. Bu hususta üzerinde durulması gereken önemli konulardan biri özellikle dolmuş bağlamında anlam kazanan arabesk müziğin oluşturduğu kader algısıdır. “Bana kaderimin bir oyunu mu bu, aldı sevdiğimi verdi zulümü!”, “Bilsen uzaklarda kimler ağlıyor, gelemem sevdiğim felek koymuyor!”, “Nedense talihim yaver gitmedi, acımasız dünya aman vermedi!” gibi sözlerle yüklü olan arabesk şarkılar, dini kaynakların dışında kendine has bir kader algısı oluşturmuştur. Buna göre toplumda ezilen, dışlanan ve çile çeken bir kesim vardır ve bunun sorumlusu da kaderdir. Bu insanlar başlarına gelen sıkıntılara isyan etmekte ve bir gün talihlerinin dönüp yüzlerinin gü-

leceğine inanmaktadırlar. Yaşadıkları sıkıntıların ve dışı vurdukları isyanın temel sebebi ekonomiktir. Buna bağlı olarak ortaya çıkan göç ise onları sosyo-kültürel olarak kırsalla kent arasında bırakmıştır. Bir yandan maddi zorluklarla diğer yandan da kente uyum sağlama zorunluluğu ile başa çıkmak zorunda kalmışlardır. Bunun dışavurum yollarından biri de müziktir. Arabesk müzik hem bir uyumun hem de uyumsuzluğun sonucu ortaya çıkmıştır. Kırsaldan kente göç eden kesim, kültürel olarak değişime uğramış yani kendi içinde kente uyum sağlamıştır. Ancak ortaya koyduğu yeni kültür, kent kültürüne uyum sağlayamamaktadır.

Sonuç

Tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de hususi bir ulaşım aracına sahip az kişi bulunmaktadır. Toplumun büyük bir kısmı seyahat etmek için toplu ulaşım araçlarını kullanır. Son zamanlarda çevre bilinci ile bazı kişilerin motorlu araç kullanımını bırakması gibi istisnai sebepleri bir kenara koyarsak bunun temel sebebi ekonomiktir. Hususi araç kullanımı daha çok belirli bir gelir düzeyinin üstündeki kesimde görülürken, gelir düzeyi düştükçe toplu ulaşım aracı kullanma oranının da yükseldiği görülür. Toplu ulaşım araçlarını sıklıkla kullananlar ise çalışan kesimdir. İzmir kenti özelinde yapılan araştırmada devlet dairelerinde çalışan memur kesimin daha çok belediye otobüsü kullandığı tespit edilmiştir. Bunun sebebi devlet dairelerinin genellikle merkez ve merkeze yakın semtlerde bulunmasıdır. Belediye otobüs seferleri buralara taşıma yapmaktadır. Dolmuş binenler ise yoğunlukla devlet memurları dışında kalan işçi grubudur. Sanayi merkezleri gibi büyük yoğunluğun çalıştığı yerler genellikle ana güzergâhlara uzak bölgelerdedir. Buralara daha çok dolmuş seferleri yapılmaktadır. Bunlar aynı zamanda göçmenlerin yoğun olarak yaşadığı ve dolayısıyla geleneksel kültürün de daha belirgin bir şekilde görüldüğü bölgelerdir. Aynı zamanda sosyo-kültürel bakımdan da toplumun eğitim seviyesi en düşük kesimdir. Yani dolmuş folklorunu oluşturan üç ana unsur vardır: ekonomi, göç ve sosyo-kültürel yapı. Böylece dolmuş seferlerinde yapılan bu çalışma Alan Dundes'in cevabını güncellediği soruyu yeniden sormayı gerektirir. Halk kimdir? Belediye otobüsünde yolculuk ederken ineceği durağa yaklaştığında elektronik düğmeye basan grup mu yoksa dolmuştan ineceği zaman kendine has ifade tarzı oluşturan grup mu? Alan Dundes'a göre bunlardan her ikisi de halk tanımının içerisine girmektedir. Ancak birinin diğerine göre daha mekanik hareket ettiği, gelenek oluşturmada daha zayıf kaldığı ve daha az folklorik unsur taşıdığı görülmektedir. Uzun yıllar boyunca halk, folklor, kültür denilince kırsalın akla gelmesi mekaniklikten uzak oluşuyla doğrudan ilgilidir. Bunun ise birden çok sebebi bulunmaktadır. En belirgin olanı teknolojidir. Teknolojik gelişmeler insanların yaşamını kolaylaştırırken onları tek tip davranışlara itmiş ve geleneğin oluşumunu zayıflatmıştır. Elbette ki teknoloji yeni bir kültür ve geleneği beraberinde getirmiştir ancak bu eskiye nazaran daha mekaniktir. Diğer bir sebep ise ekonomiktir. İnsanların ekonomik düzeyleri arttıkça teknolojiyi kullanma oranları da artmakta, bu da onları geleneksel kültürün daha belirgin yaşandığı toplumsal alanlardan uzaklaştırmaktadır. Örneğin ekonomik durumu müsait olanlar hususi araç kullanmakta ve toplu ulaşım araçlarında oluşturulan gelenekte yer bulamamaktadırlar. Yani ekonomik geliri yüksek, teknolojiyi aktif bir şekilde kullanan ve eğitim seviyeleri yüksek insan gruplarının geleneğe daha az katkı sağladıkları açıktır. Bunlar genellikle kent ortamında doğup büyümüş kırsal yaşamdan uzak kalmış insanlardır. Teknoloji onları diğerlerine göre yalnızlaştırmıştır. İşlerini diğer insanların yardımıyla değil makinelerle yaparlar. Aldıkları eğitim dolayısıyla kent kurallarına daha çok uyarlar. Toplumsal alanlarda bireysel davranışlar sergilemezler. Sahip oldukları bunlar gibi birçok özellik onları

tam bir kentli yaparken geleneğe katkı sağlamaktan uzaklaştırmıştır. Buna benzer insanların bir araya geldiği toplumsal alanlarda gelenek oluşturmaktan ziyade küresel normlar yerine getirilmiş olur. Öte yandan kırdan kente göç etmiş, ekonomik geliri ve sosyo-kültürel açıdan eğitim seviyesi düşük insan gruplarının teknolojiyi daha az kullanmaları, kent kurallarına daha az uymaları ve toplumsal alanlarda bireysel davranışları daha çok ortaya koymaları sebebiyle kent içerisinde gelenek oluşturmada daha etkin oldukları görülür.

KAYNAKLAR

- DUNDES, Alan (2006), “*Halk Kimdir?*”, Çev: Metin Ekici, **Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar**, C. 1, Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- İnternet
- “Yönetmelikler”. www.izmir.bel.tr. Web. 08.12.2017.

FİLM

- Çetin, Sinan. Çiçek Abbas. 1982. Kök Film. Film.
- Sunal, Ali. *Güldür Güldür Show*. 2013-devam ediyor. Show Tv. Televizyon
- Baytan, Natuk. *Atla Gel Şaban*. 1984. Cem Film. Film.

MÜZİK

- Gencebay, Orhan. *Kaderimin Oyunu*. Harika Plakçılık. 1970. Kaset.
- Tayfur, Ferdi. *Huzurum Kalmadı*. Elenor Müzik. 1977. Kaset.
- Gürses, Müslüm. *Acımasız Dünya*. Akdeniz Plak. 1982. Plak.